

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v104.2024.15>

О. С. Яковлев

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗЛОВЖИВАНЬ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ УЧАСНИКАМИ ЦИВІЛЬНОГО, ГОСПОДАРСЬКОГО ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Постановка проблеми. Розвиток демократичного суспільства нерозривно пов'язаний із вдосконаленням правового регулювання суспільних відносин та, як наслідок, судочинства, яке в свою чергу «стоїть на варті» захисту цього суспільства тощо. Оновлення процесуального законодавства передусім має на меті його гармонізацію із міжнародними стандартами справедливого правосуддя, відтвореними у п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [1], що в свою чергу має на меті ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів осіб – учасників спірних правовідносин у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві.

Проблема зловживання правом відома ще з часів римського права, оскільки ще у стародавньому Римі існував принцип «*Bona fides*» (лат. «чесні засоби», «добрі послуги», «сумлінність»), який в свою чергу мав важливе значення та виражав добросовісність поведінки [2].

Будь-які зловживання правами, в тому числі й процесуальні, є перш за все протилежністю основоположним принципам добросовісності, справедливості та розумності, а отже зловживання процесуальними правами – це недобросовісні та/або несправедливі та/або нерозумні дії та/або бездіяльність учасників цивільного, господарського та адміністративного судочинства при здійсненні останніми їх суб'єктивних процесуальних прав та/або обов'язків.

В той же час, завданням цивільного, господарського та адміністративного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення судових справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів учасників такого судочинства.

Таким чином, зловживання процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства є порушеннями завдань, засад та/або принципів цивільного, господарського та адміністративного судочинства, які в свою чергу ускладнюють та/або унеможливають належний розгляд судових спорів у судах всіх інстанції та форм судочинства.

Основні матеріали дослідження. Статтею 3 Конституції України [3] регламентовано зміст і спрямованість діяльності держави на права і свободи людини та їх гарантії, а також визначено головний обов'язок держави, який полягає в утвердженні і забезпеченні прав і свобод людини.

Статтею 8 Конституції України [3] задекларовано принцип верховенства права, який гарантується при зверненні до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України,

а статтею 21 Конституції України [3] закріплено рівність людей у своїй гідності та правах, які в свою чергу є невідчужуваними та непорушними.

Статтею 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [4] визначено завдання суду який, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Законодавче правове регулювання такого правового явища, як «зловживання процесуальними правами» у процесуальних кодексах України відбулось на підставі Закону України № 2147-VIII від 03.10.2017 року «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [5] (*надалі за текстом – Закон України № 2147-VIII*), що в свою чергу свідчить про актуальність даної правової проблеми зловживання процесуальними правами учасниками судочинства та нагальну потребу в розвитку національного процесуального законодавства в цій частині.

Отже, на підставі Закону України № 2147-VIII з 15.12.2017 року Господарський процесуальний кодекс України [6] (*надалі за текстом – ГПК України*), Цивільний процесуальний кодекс України [7] (*надалі за текстом – ЦПК України*), Кодекс адміністративного судочинства України [8] (*надалі за текстом – КАС України*) було викладено у новій редакції та впроваджено правове регулювання неприпустимості зловживання процесуальними правами, а саме п. 11) ч. 3 ст. 2 ЦПК України, п. 11) ч. 3 ст. 2 ГПК України, п. 9) ч. 3 ст. 2 КАС України, крім того, статтею 43 ГПК України, статтею 44 ЦПК України та статтею 45 КАС України врегульовано питання неприпустимості зловживання процесуальними правами, а також внесено інші зміни в процесуальні кодекси щодо регулювання неприпустимості зловживання процесуальними правами.

Таким чином, вищевказаними процесуальними кодексами України визначено, що неприпустимість зловживання процесуальними правами є основною засадою (принципом) цивільного, господарського та адміністративного судочинства.

З огляду на той факт, що неприпустимість зловживання процесуальними правами є принципом, а принцип це – об'єктивно властиві праву відправні початку, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів, отже принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами – це своєрідна система координат, у рамках якої розвивається процесуальне право, і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку та шляхи вдосконалення правових норм, виступаючи як керівні ідеї як для законодавця, так і для самих учасників цивільного, господарського та адміністративного судочинства.

В свою чергу, принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами є міжгалузевим принципом, оскільки характеризуються тим, що охоплює декілька галузей права, які є в тому числі предметом даної статті, а саме: Цивільного процесуального права, Господарського процесуального права та Адміністративно-процесуального права.

Також, принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами можна характеризувати не тільки як принцип, а як норму-принцип, тобто як найзагальнішу й найстабільнішу імперативну вимогу, яка закріплена в процесуальному праві та є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис і цінностей, що притаманні певній системі процесуального права, і визначають її характер і напрямки подальшого розвитку та/або може виступати як безпосередня нормативно-правова імперативна основа для суду при вирішенні процесуальних питань при зловживанні учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства їх процесуальними правами тощо.

Отже, єдине джерело виникнення законодавчого регулювання питання зловживання процесуальними правами у процесуальних кодексах України, а саме Закон України № 2147-VIII, свідчить про пов'язаність та нерозривність цього поняття – зловживання процесуальними правами: в ЦПК України, ГПК України та КАС України, а отже про необхідність наукового дослідження зловживання процесуальними правами в сукупності та у системному зв'язку між собою в розрізі різних форм судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теоретичного, правового та процесуального осмислення феномена і практики реалізації принципу неприпустимості зловживання правами, в тому числі й процесуальними у судочинстві досліджувались у працях таких науковців, як: М. Агаркова, А. Богаченка, Р. Калюжного, В. Комарова, Н. Кузнецової, В. Резнікової, І. Спасибо-Фатеевою, Н. Чечиної, Т. Цувіною, М. Штефана, та інших.

Однак, незважаючи на усталений інтерес дослідників до проблем зловживань процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства, дане питання є недостатньо вивченим і потребує подальших наукових досліджень.

Метою статті є розкриття правової природи зловживань процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства як з точки зору норми права, так і різних точок зору вчених-правників щодо даного поняття.

Виклад основного матеріалу. Категорія «зловживання правом» традиційно вважається однією з найбільших спірних категорій сучасного приватного права. Якщо подивитись на це поняття з точки зору юридичної компаративістики, то багато науковців при розмежуванні питання зловживання правом роблять акцент на терміну «шикана», яке є заслугою німецької правової доктрини XIX століття, що походить від німецького слова «Schikane», яке перекладається як «знуцання, каверза, причіпка». Шикана – це особливий вид зловживання правом, що здійснюється з прямим умислом та єдиною метою завдати шкоди іншій особі. Слід зазначити, що термін «шикана» у законодавстві України не передбачений, що можливо є певним недоліком. Характерними ознаками шикани є: заподіяння шкоди іншій особі; прямий умисел; протиправність; об'єктом посягання є майнові та особисті немайнові права і інтереси суб'єктів правовідносин; наявність шкоди; вина. Для кваліфікації в діях особи шикани необхідно, по-перше, спочатку віднайти її ознаки (тоді буде доведено факт зловживання суб'єктивними правами), а по-друге, довести наяв-

ність єдиної мети – заподіяння шкоди іншій особі та відсутність законного інтересу особи у здійсненні свого суб'єктивного права (саме ці дві ознаки відрізняють шикану від інших форм зловживання правом). Однією з рис поняття шикана є те, що воно може мати як матеріальний, так і процесуальний характер [9].

Також існує дискусійна думка між вченими-правознавцями, що само по собі словосполучення «зловживання правом» містить у собі логічну суперечність, оскільки поняття «зловживання» і «право» виключають одне одного, оскільки якщо особа має певне суб'єктивне право, то дії, які вона вчиняє, реалізуючи це право, є правомірними і не можуть вважатися зловживанням. Отже, з однієї сторони – суворої логіки таке поєднання недопустиме, а з іншої сторони – якщо воно фактично існує, то поняття «зловживання правом» є певним правовим парадоксом.

Французький вчений-правознавець М. Пляніоль зауважував, що теорія зловживання правом повністю заснована на недостатньо обміркованій термінології, оскільки термін «зловживання правом» є ні що інше, як суперечність, оскільки якщо особа користується власним правом, то її дія дозволена, а якщо вона недозволена, то саме тому, що ця особа переходить межі свого права та дію без права, *injuria*. Суть позиції науковця зводилась до того, що будь-яке зловживання вже тому, що воно недозволене, не є здійсненням права, і що зловживання правом не являє собою юридичної категорії, відмінної від недозволеної дії [10].

Також у правовій доктрині існують й інші концепції тлумачення та розуміння поняття зловживання правом, в одній з яких, наприклад, цей правовий феномен пояснюється через вчення про інтерес – здійснення права повинно мати межу у власному розумному інтересі уповноваженої особи. Відсутність інтересу уповноваженої особи під час здійснення суб'єктивного права вважали характерною рисою зловживання правом Й.О. Покровський, Л. Еннекерус, С.Ю. Серьогін, а також інші дослідники.

На дамку вченого-правознавця Ткачук А.О. зловживання процесуальними правами – це правове явище, спрямоване на перешкоджання досягненню завдань судочинства та створення перешкод у реалізації іншими учасниками справи їх права на справедливий судовий розгляд, передбаченого п. 1 ст. 6 ЄПДЛ, яке створює дисбаланс між правами та інтересами учасників судового процесу і потребує вжиття державною заходів боротьби відповідно до принципу пропорційності [11].

Зловживання процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства можуть відбуватися з різних мотивів. Це може бути як спроба учасників судового процесу виграти справу за будь-яку ціну, так і затягування процесу розгляду справи у суді або змушення процесуального опонента до вчинення або невчинення певних процесуальних дій, або навіть знищення чи спотворення певних доказів у справі та/або здійснення певного впливу на свідків. В усіх цих випадках порушується принцип справедливості та об'єктивності судового процесу, що може призвести до порушення прав інших учасників процесу, а отже прав людини.

Також важливо враховувати вплив такого зловживання на довіру громадян до судової системи України в цілому. Якщо учасники цивільного, господарського та адміністративного судочинства систематично зловживають своїми процесуаль-

ними правами, це може призвести до загального відчуття безкарності та безпорадності перед Законом. Це може підірвати основоположні принципи правової держави та вплинути на загальний рівень правосуддя в Україні.

Використання учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства своїх процесуальних прав та/або обов'язків не з метою досягнення справедливості та пошуку істини, а з іншою метою, таких як наприклад: безпідставне затягування або збільшення процесуальних строків, певних процесуальних процедур та/або ухилення від відповідальності за вчинення або невчинення певних процесуальних дій, може призвести не тільки до порушення прав інших учасників процесу, але і утруднити та унеможливити виконання основного завдання судочинства – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду судової справи та як наслідок захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів учасників такого судочинства.

Отже, важливо вживати заходи для запобігання та покарання за зловживання учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства своїх процесуальних прав та/або обов'язків. Такі заходи можуть бути як превентивні (підвищення правової грамотності учасників судочинства), так і реактивні (впровадження посиленого контролю за процесуальними процедурами учасниками, збільшення штрафних санкцій за недотримання норм процесуального права тощо).

Таким чином, норми процесуального права та сам процес судочинства і розгляду справи у суді повинні бути в певному гармонічному балансі між собою для досягнення мети та завдань судочинства, щоб з однієї сторони уникати надмірного формалізму при розгляді справи у суді, а з іншої сторони виявляти та впроваджувати дієві санкції за зловживання процесуальними правами такими учасниками для забезпечення справедливості. Даний аспект є важливим для гарантування прав людини та громадянина на справедливий, неупереджений, своєчасний та об'єктивний розгляд судової справи.

Актуальна судова практика також намагається зробити свій внесок у вирішенні проблеми кваліфікації зловживання процесуальним правом як правової категорії, зокрема у багатьох постановках Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду та Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду викладені дієві думки та висновки по даній проблематиці.

Отже, наявність різних точок зору вчених-практиків та судової практики щодо досліджуваного питання зловживання процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства свідчить про актуальність даної теми як в наукових колах, так і в практичному застосуванні при здійсненні судочинства.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, резюмуємо, що правова природа зловживань процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства є досить дискусійною серед вчених-правознавців та є актуальною для сьогодення, про що свідчить численна судова практика судів всіх інстанцій та форм судочинства, таким чином розкриття цієї теми в даній статті свідчить про необхідність законодавчого та практичного вдосконалення проблем-

них питань протидії зловживань процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства для ефективного виконання завдань судочинства, а саме справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення судових справ.

Література

1. Європейська конвенція з прав людини (з протоколами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Дихта Н. М. Категорія фідучія в Стародавньому Римі: поняття та зміст fides та fiducia. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. 2009. Вип. 37. С. 167–168.
3. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
4. Про судоустрій і статус суддів: ЗУ від 19 черв. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
5. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: ЗУ від 03.10.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. ст. 436. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19/ed20171003#Text>.
6. Господарський процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6, ст. 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/conv#n1490>.
7. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №№ 40-41, 42. ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/conv#n6037>.
8. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37, ст. 446 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/conv#n9495>.
9. Енерккерус Л. Курс німецького цивільного права. Т. I, напівтом 2. М: Вид-во іноз. літ., 1950. С. 437.
10. Плянйоль М. Курс французького цивільного права. Ч. 1: Теорія про зобов'язання ; вип. 2 : пер. з фр. Петроков : Типогр. С. Пансакаго, 1911. С. 295.
11. Ткачук А.О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесу України : дис. ... д-ра філософії у галузі юрид. наук 081 «Право». Київ, 2020. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/959/dis_Tkachuk%20A.O._new.pdf.

Анотація

Яковлев О. С. Правова природа зловживань процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства. – Стаття.

В статті розкривається аналіз проблеми та правова природа зловживань процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства, а також аналізуються норми права та різні точки зору вчених-правників щодо даного поняття.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення процесуального законодавства України відповідно до міжнародних стандартів справедливого правосуддя, зокрема положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Досліджено історичні аспекти цієї проблематики, зокрема принцип «Bona fides» у римському праві, а також проаналізовано сучасні концепції та підходи до визначення категорії «зловживання правом», включаючи поняття «шикани». Наведено точки зору відомих вчених-правників щодо теоретичних і практичних аспектів протидії зловживанню процесуальними правами.

Законодавче врегулювання питання неприпустимості зловживання процесуальними правами в Україні стало можливим завдяки ухваленню Закону № 2147-VIII від 3 жовтня 2017 року, який визначив цей принцип як міжгалузевий і закріпив відповідні норми в процесуальних кодексах. Описано ключові аспекти впровадження цього принципу як регулятора процесуальних дій учасників судочинства.

У статті розкрито вплив зловживань учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства процесуальними правами на довіру до судової системи України та порушення прав інших учасників процесу. Наголошено на необхідності комплексного підходу до боротьби з цим правовим явищем через запровадження як превентивних, так і реактивних заходів.

Зроблено висновок про важливість подальшого законодавчого й наукового опрацювання даної теми для забезпечення справедливого та ефективного судочинства.

Ключові слова: зловживання процесуальними правами, цивільне судочинство, господарське судочинство, адміністративне судочинство, принцип добросовісності, шикана, правове регулювання.

Summary

Yakovlev O. S. The legal nature of procedural rights abuse by participants in civil, commercial, and administrative proceedings. – Article.

This article explores the problem and legal nature of procedural rights abuse by participants in civil, commercial, and administrative proceedings. It examines relevant legal norms and various scholarly perspectives on this concept.

The relevance of the study stems from the need to improve Ukraine's procedural legislation in alignment with international standards of fair justice, particularly the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

The article investigates the historical aspects of this issue, including the principle of *Bona fides* in Roman law, and analyzes modern concepts and approaches to defining the category of «abuse of rights,» including the notion of «chicane.» The viewpoints of prominent legal scholars on the theoretical and practical aspects of counteracting procedural rights abuse are presented.

The legislative regulation of procedural rights abuse in Ukraine became possible with the adoption of Law No. 2147-VIII on October 3, 2017, which established this principle as a cross-sectoral norm and enshrined it in the procedural codes. The article outlines the key aspects of implementing this principle as a regulator of procedural actions by participants in legal proceedings.

The article highlights the impact of procedural rights abuse by participants in civil, commercial, and administrative proceedings on public trust in Ukraine's judiciary and the violation of other participants' rights. It emphasizes the necessity of a comprehensive approach to combating this legal phenomenon through preventive and reactive measures.

The conclusion underscores the importance of further legislative and scholarly exploration of this issue to ensure fair and effective judicial proceedings.

Key words: procedural rights abuse, civil proceedings, commercial proceedings, administrative proceedings, principle of good faith, chicane, legal regulation.